

Андрій ШЕВЧУК

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Житомирський державний університет ім. І.Франка
(Житомир, Україна), shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050>

УДК: 94(477.43/.44)«1797/1840»

Анотація. Мета статті полягає в дослідженні організації діяльності повітових і головних судів Правобережної України в 1797–1831 рр., аналізується їх кадровий склад та юридичні практики. Імперська влада, прагнучи здобути лояльність локальної шляхти й утвердитися в регіоні, відновила окремі елементи річпосполитської судової системи. **Методологія дослідження** базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного, просопографічного) методів із принципами історизму, системності, науковості, що дозволило зосередитися на функціонуванні судових органів в умовах імперської політики пошуку компромісу з місцевою знаттю. Просопографічний метод використано для аналізу кадрового складу судів. **Наукова новизна** полягає в дослідженні імперської практики надання поступок місцевій шляхті у судовій сфері за умови лояльності до політики центру. Відновлені елементи річпосполитської судової системи переконували еліту у збереженні її впливу в регіоні, проте одночасно влада здійснювала корекцію діяльності судів. **Результати дослідження.** Катерина II запровадила на Правобережжі імперські судові установи. Політика Павла I була більш раціональною: для збереження стабільності він розпочав співробітничати з місцевими елітами. Головним елементом домовленостей стало повернення окремих елементів річпосполитської судової традиції. У діяльності повітових судів шляхта отримала свій виборний кадровий склад, польську мову, Литовський статут і конституції. Ці фактори, поряд із розширенням юрисдикції на інші категорії населення, переконали еліту у своєму домінуванні. Для контролю й корекції було створено губернські суди, які загалом вдало здійснювали ревізування кримінальних справ й апеляцію цивільних проваджень, забезпечуючи спокій у регіоні.

Ключові слова: Правобережна Україна, імперська політика співробітництва з елітами, річпосполитська судова процедура, повітовий суд, головний суд, кадровий склад, кримінальні й цивільні провадження.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої Правобережна Україна була інкорпорована до складу Російської імперії, що відкрило новий етап в історії регіону. На зміну шляхетській демократії зі слабкою королівською владою й розвиненим судочинством прийшло самодержавство. Катерина II розпочала запровадження на набутих територіях російської адміністративної та судової систем згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Павло I, заради бюрократизації та централізації, започаткував політику співробітництва з місцевими елітами, що на Правобережжі проявлялося в наданні поступок

місцевій польській шляхті. Головними елементами змін стали збереження системи аграрних відносин і відновлення окремих елементів річпосполитського судівництва. Олександр I продовжив політику непрямого керівництва, зберігши регіональну судову владу з Литовським статутом і польськими конституціями, виборними посадовцями, адвокатурою тощо. Головними завданнями судової влади мали стати примирення знаті з російським пануванням і мінімізація соціальної напруги в регіоні. Централізаторська політика Миколи I викликала польське повстання 1830–1831 рр., після придушення якого було запроваджено загальноімперські судові органи.

Імперське облаштування та, особливо, соціальне значення судової влади у Правобережній Україні не знайшли належної рефлексії в історіографії. Причини полягають, на нашу думку, у складнощах вивчення історії польсько-українських і польсько-російських відносин, що свого часу вдало зауважив Я. Дашкевич¹, у перебуванні об'єкта дослідження на стику юриспруденції й історії.

Вивченням судової влади в російській державі та на набутих імперією територіях займалися чимало істориків і правознавців, юристів-практиків. В аналізі історіографічного доробку соціального значення судової влади нам видається доцільним виділити три традиційні етапи: дорадянський, радянський і пострадянський.

Найбільш досліджуваною була система станових, позастанових та спеціальних судів, що їх запропонувала Катерина II. До неї зверталось не одне покоління істориків і правознавців. Історики права в дорадянський період звертали увагу передусім на теоретичні положення процесу створення й функціонування станової судової системи. Дореволюційні дослідники зауважували ефективність новоствореної судової системи², колегіальність і виборність у частини судових установ, відокремлення цивільного судочинства від кримінального³, наближення вищих і центральних установ до населення⁴, професійний рівень чиновників і суддів⁵, впливи губернаторів на суди⁶, поєднання призначуваного з виборним принципами формування судових установ тощо. Ключовими проблемами було встановлення залежності/незалежності судової влади від адміністративної, вирішальний/формальний вплив губернаторів на процес схвалення вироків, позитивна/негативна оцінка великої кількості апеляційно-ревізійних установ⁷. Окремо слід згадати про працю П. Жуковича, який звернувся до дослідження організації та розвитку систем управління й суду у західних губерніях за правління Катерини II⁸.

Радянські історики масово залучали до наукового обігу архівні документи. Проте, з огляду на зрозумілі причини, в їхніх висновках домінували «класові» оцінки.

¹ Дашкевич Я. Даниель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С. 3–48.

² Кавелин К. Основные начала русского судостроительства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. – Москва, 1844. – 191 с.

³ Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях. – Москва, 1859. – С. 525, 532–533.

⁴ Самоквасов Д. Я. История русского права. – Москва, 1906. – С. 581–582.

⁵ Лаппо-Данилевский А. Собрание и свод законов Российской империи, составленные в царствование императрицы Екатерины II. – Санкт-Петербург, 1898. – С. 28–29, 39; Гессен И. В. Судебная реформа. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 8–9, 12–13, 15–16; Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 гг. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 349–350, 437, 443.

⁶ Блинов И. Губернаторы: Историко-юридический очерк. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 222–225.

⁷ Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры. – Санкт-Петербург, 1866. – С. 202, 225–228; Его же. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Политика, история и администрация: Критические и политические статьи. – Санкт-Петербург; Москва, 1871. – С. 415–449; Его же. Начала русского государственного права. – Т. III: Органы местного управления. – Санкт-Петербург, 1883. – 384 с.

⁸ Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал министерства народного просвещения. – 1914: Новая серия. – Ч. 49 [№2]: Февраль. – С. 265–315; Ч. 50 [№3]: Март. – С. 88–120; Ч. 50 [№4]: Апрель. – С. 314–355; Ч. 51 [№5]: Май. – С. 1–60; Ч. 52 [№7]: Июль. – С. 1–43.

Дослідження дозволили встановити роль дворянства у функціонуванні повітових станових органів і містян – для магістратів⁹, участь канцелярського апарату в розгляді проваджень¹⁰, неефективну роботу судів¹¹. На конкретних прикладах ілюструвалося втручання губернаторів у судові рішення, бюрократична тяганина, низький професійний рівень службовців установ. Ми не можемо стверджувати про принципові дискусії у середовищі істориків стосовно суперечливих питань: усе повинно було вкладатися в наперед визначену схему «класової боротьби» й негативної оцінки станової судової системи.

У пострадянський період з'явилася можливість об'єктивно й неупереджено вивчати особливості судової системи кінця XVIII – першої третини XIX ст. Безсумнівними здобутками можна вважати появу нових тем, які відкривають перед дослідником інші аспекти здавалося б уже давно розглянутих і зрозумілих процесів. Великим позитивом виступає переосмислення епохи Катерини II, її реформаційної діяльності¹², яка доволі однобоко трактувалася в попередній час. Новий погляд на станову судову систему дозволяє зрозуміти ідеї, успіхи та невдачі верховної влади у забезпеченні ефективного судочинства¹³, крах спроб запровадження європейських інституцій¹⁴, статус чиновників та канцеляристів і гострий дефіцит кадрів¹⁵. Особливе місце займають праці зарубіжних істориків¹⁶, які дають можливість зрозуміти мотиви реформування станових судових установ верховною владою. Зокрема польські правники зазначали проблеми у функціонуванні шляхетської станової системи¹⁷.

Українська історіографія збагатилася дослідженнями, присвяченими совісним судам і службі чиновників¹⁸, повноваженням та складу правобережних магістратів¹⁹. Спробою зробити певні висновки, збагнути основні аспекти функціонування судової влади на українських землях стала колективна монографія авторства співробітників Інституту держава і права ім. В.Корецького НАН України²⁰. Оцінюючи політику у судовій сфері, правознавці обґрунтовують послідовність та активність уніфікації

⁹ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва, 1983. – С.114, 120, 123–124; *Павлова-Сильванская М.П.* Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.) / Под ред. Н.М.Дружинина и др. – Москва, 1964. – С.460–491.

¹⁰ *Дубровіна А.Б.* Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). – К., 1966. – С.77, 82–86.

¹¹ *Коротких М.Г.* Самодержавие и судебная реформа 1864 г. в России. – Воронеж, 1989. – С.12–28.

¹² *Камєнський А.Б.* От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII в. (опыт целостного анализа). – Москва, 2001. – С.403, 423, 427, 429–430; *Его же.* Элиты Российской империи и механизмы административного управления // Российская империя в сравнительной перспективе. / Под ред. А.И.Миллера. – Москва, 2004. – С.115–139.

¹³ *Мигунова Т.Л.* Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. – Санкт-Петербург, 2002. – С.201–219; *Её же.* «Для умножения порядка и беспрепятственного течения правосудия...»: Административно-судебная реформа Екатерины II. – Москва, 2008. – 560 с.

¹⁴ *Алексеева Е.В.* Диффузия европейских инноваций в России (XVIII – начало XX в.). – Москва, 2007. – С.142–144.

¹⁵ *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII в.: Эволюция бюрократической системы. – Москва, 2007. – С.470–472, 476–480, 498–501, 522–527; *Её же.* Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX в. // Человек. – Вып.4. – Москва, 1995. – С.147–158.

¹⁶ *Уртман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – Москва, 2004. – С.96, 121–122, 404–411; *Мадариаза И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.439–463; *Бербанк Дж.* Местные суды, имперское право и гражданство в России // Российская империя в сравнительной перспективе / Под ред. А.И.Миллера. – Москва, 2004. – С.320–358.

¹⁷ *Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М.* История государства и права Польши. – Москва, 1980. – 559 с.

¹⁸ *Шандра В.С.* Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). – К., 2011. – 266 с.; *Її ж.* Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.143–158; *Її ж.* Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вып.22. – К., 2013. – С.5–13.

¹⁹ *Карліна О.* Склад і повноваження магістратів повітових міст Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вып.87. – Чернігів, 2011. – С.50–54.

²⁰ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І.Усенка – К., 2014. – 503 с.

культивованим в імперії освіченим абсолютизмом, що мало наслідком нехтування історичними традиціями. Розглядаючи систему перегляду судових рішень (апеляцію, ревізію), на підставі домінування ревізійного порядку, робиться висновок про перетворення судової системи на стійку адміністративну вертикаль, кожна з інстанцій якої не була самодостатньою. Оцінюючи зміни Павла I у системі судових органів на українських землях, констатується, що політика стосовно «окраїн» стала дещо ліберальнішою. Олександр I у сфері місцевого судового апарату відновлював катерининську систему²¹.

Поряд із цим, менше уваги спрямовувалося на вивчення реалізації ідей станової судової системи на практиці в набутих імперією регіонах. Чи функціонували суди на катерининських принципах, чи зазнавали трансформацій, і якщо так, то чому? Наскільки теоретичні положення витримували випробування повсякденним життям? Яким був склад посадовців та канцеляристів судових установ? Більшість істориків і правознавців зосередилися на катерининській становій судовій системі центральних губерній, оминаючи складні у соціоетнічному аспекті терени Правобережної України.

Надалі спробуємо з'ясувати, як за допомогою відновлення елементів річпосполитської судової традиції імперська влада утвердилася у складному регіоні. Для цього зосередимо увагу на судовій системі Речі Посполитої, дворянських судових установах катерининської Росії, процесі улаштування та кадровому складі повітових судів і їх юрисдикції, конструюванні головних судів, їх складі, проаналізуємо юридичні практики ревізійно-апеляційних судів. Головним є відповідь на запитання: чи виконала судова влада свої основні завдання, тобто чи примирила шляхту з імперським пануванням і забезпечила спокій у краї?

На новоприєднаних теренах Російська імперія зустрілася з судовою системою, яка була незалежною від адміністративної влади, мала інституцію адвокатури, незмінність суддів. Судова система у Правобережній Україні регламентувалася Литовським статутом. Судами першої інстанції були земський, гродський і підкоморський²², апеляційною установою – трибунал²³.

Земський суд у складі судді, котрий самостійно призначав підсудка й писаря, утворювався в кожному повіті. Кандидат на уряд голови мав відповідати певним цензам: професійному, становому, осілості, релігійному. Юрисдикція поширювалася на цивільне судочинство, підсудними були шляхта, причому використовувалася спочатку руська мова²⁴, а 1696 р. Варшавський сейм ухвалив: «Писар повинен по-польськи, а не по-руськи писати»²⁵. Грошове утримання відбувалося зі встановлених відрахувань від присуджених сум і судових послуг. Терміни засідань (рочки) встановлювалися тричі на рік по два тижні – у червні, із 29 вересня і 6 січня²⁶. Гродський був судом у

²¹ Там само. – С.179, 185, 188, 192–194.

²² Див. докл.: Шевчук А. Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.) // Український історичний журнал. – 2020. – №4. – С.29–45.

²³ Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар // Статути Великого князівства Литовського. – Т.ІІІ: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. – Кн.2. – Одеса, 2004. – С.393 (далі – Третій ЛС).

²⁴ Статути Великого князівства Литовського. – Т.ІІ: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. – Одеса, 2003. – С.316–317 (далі – Другий ЛС).

²⁵ Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 2004. – С.150.

²⁶ Другий ЛС. – С.308.

кримінальних справах, причому суддя призначався воєводою, старостою або державцем. Із вимог констатуємо шляхетство, проживання в повіті, належність до християнства. Робота оплачувалася за рахунок судових процесів і записів до судових книг²⁷. Ураховуючи юрисдикцію суду, рочки розпочиналися щомісяця в перший день і тривали два тижні²⁸. Польські дослідники зазначають про занепад земських судів, у деяких землях вони не збиралися десятиріччями, посади суддів були вакантними через суперечки шляхти. Натомість гродський суд, який додатково почав займатися цивільним судочинством, зберіг і розширив свою юрисдикцію²⁹. Люблінський трибунал був найвищою апеляційною інстанцією для шляхетських судів малопольських та українських воєводств. Діловодство для українських земель велося руською мовою. До складу виборного органу входили «світські» (до другої половини XVII ст. 27, потім 50) і «духовні» (відповідно, спочатку 6, згодом 8) судді. Перших обирали щороку у вересні на шляхетських сеймиках (по 1–2 від воєводства), їхня каденція розпочиналася в листопаді. Духовних суддів обирали єпископські ради. Засідання відбувалися зазвичай весною та влітку³⁰. Упродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст. відзначалося сутяжництво, процеси тривали десятки років і навіть остаточні вирокі трибуналу оскаржувалися³¹.

Наступним етапом стало конструювання Катериною II станової судової системи згідно з «Учреждениями...» 1775 р. Проте підготовчий етап з огляду на великі обсяги організаційної роботи дещо затягнувся: на Брацлавщині нові установи було відкрито 20 лютого, на Поділлі – 1 травня, Волині – 6 серпня 1796 р.³²

Для дворянства першою судовою ланкою були повітові суди. До їх складу входили суддя 8-го і два засідателі 9-го класів «Табелі про ранги», яких обирала шляхта повіту на три роки зі схваленням на посадах губернатором. Юрисдикція поширювалася на кримінальні й цивільні провадження, земельні суперечки. Передбачалося три сесії засідань: з 8 січня до Страсної неділі, після Трійці – до 27 червня та з 2 жовтня по 18 грудня. На вимогу губернатора або апеляційної установи суд повинен був засідати й в інший час³³. Апеляційною ланкою виступали верхні земські суди в губернському місті. Вони склалися з департаментів кримінальних і цивільних справ на чолі з головами 6-го та поділеними порівну десятьма засідателями 7-го класів. Здійснювалося поєднання двох принципів формування кадрового складу: призначуваного імператрицею за поданням Сенату довічного голови й обраних на три роки губернським дворянством засідателів. Зазначимо, що до складу установи входили професійні чиновники – прокурор 7-го і двоє стряпчих 8-го класів казенних і кримінальних справ. Засідання відбувалися в терміни, установлені для повітових установ³⁴.

²⁷ Там само. – С.296, 304–305.

²⁸ Третій ЛС. – С.144.

²⁹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – С.228–229.

³⁰ Гурбик А. Люблінський трибунал // Енциклопедія історії України. – Т.6: Ла–Мі. – К., 2009. – С.382.

³¹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – С.257.

³² Григорьев В.А. Реформа местного управления при Екатерине II. – Санкт-Петербург, 1910. – С.311–312.

³³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПС ЗРИ). – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – Санкт-Петербург, 1830. – №14392. – С.234–235, 246–247.

³⁴ Там же. – С.243–246.

Третьою ланкою на губернському рівні, фактично державним судом виступали палати кримінального та цивільного судів. До складу кожної входили призначений імператорською владою голова 5-го (на рівні віце-губернатора), призначувані Сенатом два радники 6-го і два асесори 8-го класів. Для здійснення контролю були передбачені прокурор 6-го та два стряпчих 7-го класів казенних і кримінальних справ. До палати кримінального суду в обов'язковому порядку надходили всі кримінальні провадження для ревізування, палата цивільного суду розглядала справи, які надходили по апеляції³⁵. Вищою інстанцією був Сенат³⁶.

Запровадження російського судоустрою здійснювалося шляхом відмов від ідеї незалежності судів і пожиттєвого обіймання посад, скасування інституції адвокатури, вирішенням усіх кримінальних, цивільних і земельних справ одним судом, установленням контролю з боку повітового стряпчого. Держава намагалася відмовитися від сесійних засідань та запровадити постійність роботи. В умовах російської військової присутності місцева шляхта змушена була погодитися на правила, запропоновані сильнішою стороною.

Із приходом до влади Павла I правобережні Київську, Подільську та Волинську губернії було віднесено до категорії тих, що перебувають «на особливих правах і привілеях», які повинні були управлятися за колишнім річпосполитським законодавством. Тому, згідно зі штатами від 31 грудня 1796 р., судова система набувала стрункості: верхні земські суди скасовувалися, замість палат кримінального й цивільного судів створювався головний суд. Усі невирішені провадження та арештанти передавалися до повітових і головного судів³⁷.

Першою ланкою був повітовий суд, до складу якого входили земський суддя 7-го, два підсудки або асесори 8-го, земський нотарій або писар 10-го, чотири возних 14-го класів. Окремо було передбачено, що жалування посадовцям не виплачувалося, як і за часів Речі Посполитої³⁸. Зазначимо, що повітовий суддя у внутрішніх губерніях мав нижчий клас – 8-й та отримував жалування 300 руб., два засідателі 9-го класу із зарплатнею у 250 руб. і секретар 14-го класу отримував 200 руб.³⁹ Фактично влада за допомогою підвищення посадовців у класах прагнула підняти їхній авторитет у середовищі повітового шляхетства, але не платячи за це жодних коштів.

Перші вибори відбулися 1797 р. (у Волинській губернії 13 квітня⁴⁰). При цьому консультантами виступала місцева шляхта⁴¹. Згідно з конституцією 1768 р., до виборів допускалися всі природні шляхтичі з 23-річного віку, які мали дійсно спадкове заставне чи пожиттєве право у земських маєтках, королівських або за емфітевтичним правом⁴². Від виборів до виборів верховна влада робила спроби «поліпшити» кадровий склад виборців, щоб залучати лише маєтних поміщиків. Під час чергового

³⁵ Там же. – С.233–234, 239–241.

³⁶ Там же. – С.241.

³⁷ Державний архів Вінницької обл. – Ф.906. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3–4.

³⁸ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44, Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – Санкт-Петербург, 1830. – С.396–397.

³⁹ Там же. – С.395.

⁴⁰ Державний архів Житомирської обл. (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф.16. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.1.

⁴¹ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796 – 1797). – Санкт-Петербург, 1830. – №18135. – С.730.

⁴² Державний архів Хмельницької обл. (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.151.

повернення до проведення виборів у 1809 р. міністр внутрішніх справ О.Куракін запропонував відмовитися від виборів та замінити посадовців чиновниками. Проте Комітет міністрів не був готовий до настільки радикальних перетворень⁴³.

Ще однією важливою проблемою для верховної влади став термін перебування на посадах. За річпосполитських часів земські судді служили безстроково, за катерининською реформою 1775 р. – три роки. У 1800 р. завершився трирічний строк, проте Павло І ще 23 вересня 1797 р. визначив, що діяльність повітових судів повинна регламентуватися Литовським статутом, а отже, вони займали свої посади безстроково, що й було підтверджено 1800 р.⁴⁴ Через великі обсяги та нові види діяльності повітових судів, контроль за ними шляхта «охолонула» до судових посад. 25 січня 1800 р. шляхта Київської губернії одногослосно (проте марно) через маршалка просила призначення трирічного терміну⁴⁵. Олександр І, після звернення шляхти Волині, запровадив цей термін⁴⁶.

Для місцевої шляхти надзвичайно важливим було збереження зовнішніх атрибутів влади, одним з яких були вибори до складу повітового суду. Домінування її у судовій владі повіту мало переконати інші категорії населення у збереженні впливу на суспільне життя. Для верховної влади завдання було складнішим: з одного боку, необхідно переконати еліту у збереженні впливу, з іншого – тримати судову владу під контролем. Місцева адміністрація прагнула отримати лояльний кадровий склад та одночасно не дратувати шляхетство. Аналіз даних по Волинській губернії за 1797–1829 рр. переконує, що посада судді була привабливою для еліти краю. Суддями при одній вакансії за 10 каденцій (у 12 повітах це 120 термінів) було 75 осіб. Із зазначених 120 – 73 терміни (61%) посади обіймали судді два та більше разів. Своєрідним рекордсменом став Ф.Козловський із Володимир-Волинського суду, котрий обирався п'ять разів, а до цього був підсудком. 3 суддів відбули по чотири каденції, 6 – по три і 19 – по дві⁴⁷. Посада підсудка також була привабливою. За 10 каденцій у Волинській губернії (240 термінів, адже в кожному повіті по два підсудки) було 162 підсудків, із них 51 особа (31%) перебувала на посаді два та більше термінів. Найдовше був підсудком Кременецького суду Й.Подгорський (1802–1817 рр.). По чотири каденції були 3 осіб, по три – 16, по дві – 31⁴⁸. Найнижчою виборною посадою, яка мала безпосереднє відношення до судових справ, були писарі. За аналізований період зі 120 термінів у Волинській губернії двічі й більше на посадах перебували з 84 писарів 26 (31%), що становило 62 терміни (52%). Чотири терміни перебував писар Луцького повітового суду І.Кавецький (1797–1811 рр.), по три каденції відслужили 8 писарів, по дві – 17⁴⁹.

⁴³ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.30 (1808–1809). – Санкт-Петербург, 1830. – №23513. – С.839–842.

⁴⁴ Там же. – Собр.1. – Т.26 (1800–1801). – №19628. – С.367.

⁴⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.308. – Арк.1, 3–3 зв.

⁴⁶ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.27 (1802–1803). – Санкт-Петербург, 1830. – №20273. – С.146–147.

⁴⁷ 1797 р.: Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова (далі – Месяцеслов) 1802. – Санкт-Петербург, 1802. – С.264–269; 1802 р.: Месяцеслов 1803. – Санкт-Петербург, 1803. – С.300–305; 1805 р.: Месяцеслов 1806: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1806. – С.465–473; 1808 р.: Месяцеслов 1809: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1809. – С.448–457; 1811 р.: Державний архів Рівненської обл. (далі – Держархів Рівненської обл.). – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35 зв. – 36 зв.; 1814 р.: Месяцеслов 1815: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1815. – С.488–499; 1817 р.: Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11–13; Месяцеслов 1818: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1818. – С.515–524; 1820 р.: Месяцеслов 1821: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1821. – С.531–541; 1823 р.: Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5–6 зв.; 1826 р.: Месяцеслов 1827: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1827. – С.473–480.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

З архівних справ не вдалося достеменно встановити причини такого тривалого перебування на посадах, адже служба не оплачувалася, а будь-які порушення каралися штрафами. Очевидно, що кожен суддя мав свої причини: бажання реалізуватися в нових умовах російського панування, отримання високого статусу у краї, сімейні причини тощо. Робочою версією може слугувати припущення про бажання локальної еліти зберегти свій вплив за допомогою судової системи, тому навіть складні умови виборної служби їх не зупиняли (складається враження, що шляхтичі розуміли: у випадку абсентеїзму верховна влада призначить російських чиновників).

Служба повітового судді була непростою. Із 1800 р. суддею Радомишльського повіту був В.Чоповський, який 1804 р. перебував під судом кримінального департаменту Київського головного суду за службові упущення. За попередні чотири роки суддя, підсудки й секретар штрафувалися шість разів на загальну суму 180 руб. (передусім за приховування справ від ревізування, неправильні рішення, ненадання відомостей)⁵⁰. 1810 р. В.Чоповський уже був київським повітовим суддею і знову був оштрафований за поданням губернського прокурора на 100 руб. за самовільне залишення місця служби, хоча насправді його відрядив цивільний департамент головного суду для вирішення конкурсної справи, що мало принести державі 10 тис. руб. мита. Посадовець марно скаржився на великі обсяги роботи, згадував про відсутність бажання балотуватися. Робота ж у Києві вимагала багато зусиль. Головна ж образа полягала в тому, що він «не отримував жалування, як інші чиновники»⁵¹.

Важливим є розуміння юрисдикції повітового суду. Згідно з річпосполитською традицією, земський і гродський суди судили шляхтичів, згідно з російською повітовий також. Проте після змін Павла I Волинське губернське правління у жовтні 1797 р. розпорядилося, що юрисдикція повітових судів поширювалася на шляхтичів і їхніх селян та, у зв'язку зі скасуванням нижніх розправ, на казенних поселенців⁵². Під юрисдикцію повітового суду потрапляли навіть особи духовного звання за участі представника від духовництва. У 1802 р. за ненавмисне вбивство священику присудили сплатити нав'язки 25 кіп грошей⁵³ (31 руб. 25 коп.) і піддали церковному покаяттю⁵⁴.

При вирішенні кримінальних злочинів влада повинна була поєднати силу й розважливість зі справедливістю. За допомогою старої річпосполитської судової процедури вона переконувала шляхту у збереженні колишнього впливу. У судових провадженнях між шляхтичами робилися спроби об'єктивних рішень. У справах з іншими станами преференції за можливості надавалися саме представникам еліти. Особливо важким було становище кріпаків, котрі мали обмаль шансів добитися справедливості. Свідченням втрати авторитету судів можна вважати звернення конфліктуючих сторін до губернського правління. Окремо необхідно зупинитися на високій ціні участі у судових процесах, адже написання найпростішого звернення обходилося від 10 руб. сріблом⁵⁵.

Цивільні провадження («интересные дела») були партикулярними і стосувалися шляхти, тому верховна влада готова була не втручатися в їх розгляд за умови правильного оформлення документів, якщо це не загрожувало казенним інтересам. За допомогою збереження основних складових річпосполитської судової процедури демонструвалася готовність до компромісів. Важливим було продемонструвати соціуму

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.9–10, 43.

⁵¹ Там само. – Спр.1169. – Арк.2–4, 10, 12–12 зв., 14 зв.

⁵² Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.265.

⁵³ Станом на 1799 р. штрафи за Литовським статутом становили: 1 правна копа – 1 руб. 20 коп. російськими мідними грошима (див.: ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.13).

⁵⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.1, 16–16 зв., 31–31 зв.

⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.278. – Арк.1–3, 431–431 зв.

домінування: повітовий суд, який формувався з виборних представників свого стану, Литовський статут і конституції, польська мова. Подальші апеляції стосувалися більше самих сторін процесу, а оточуючі про них мало знали. Саме тому до Миколи І ситуація у судовій владі переконувала шляхту в її домінуванні.

Наступною ланкою судової системи на Правобережжі стали створені згідно зі штатами 31 грудня 1796 р. Київський, Волинський, Подільський головні суди, розподілені на департаменти кримінальних і цивільних справ. У формуванні кадрового складу було поєднано виборний принцип (до складу кожного департаменту входили обрані на три роки голова 5-го класу і три засідателі⁵⁶, кандидатури яких схвалювали Сенат (голова) та губернатор (засідателі)) із призначуванням радником (6-й клас) та секретарем⁵⁷, який в умовах формального судового процесу відповідав за документообіг. Кандидатури канцелярських службовців схвалювало на посадах губернське правління, а питання призначення секретарів регулювалося цивільним губернатором⁵⁸.

При заснуванні головних судів Павло І визначив склад і зазначив обсяги фінансування⁵⁹. Решту питань доводилося самостійно вирішувати управляючому Мінською, Волинською й Подільською губерніями генералові від інфантерії О.Беклешову. Зважаючи на реалії бюрократичної системи не дивним є розгляд Сенатом 11 вересня 1797 р. (тобто судова система дев'ять місяців була в підвищеному стані) рапорту чиновника з пропозиціями, схваленими сенатським указом. На перше місце було поставлене мовне питання, причому рішення посадовця про оформлення документації у дві колонки: ліворуч писати польською, праворуч – російською мовами постфактум схвалив Сенат⁶⁰. Важливим було питання контролю за діяльністю судів першої інстанції. Визначалося підозрюваних у кримінальних злочинах відправляти до головного суду з екстрактом (формальною копією) провадження та своїми пропозиціями щодо покарання – для ревізії. Цивільний департамент приймав апеляцію на рішення суду першої інстанції. Повітовий суд повинен був виконувати всі розпорядження головного суду й регулярно звітуватися про арештантів та хід розгляду поточних проваджень⁶¹.

Для верховної влади головною ознакою ефективності роботи судової системи було забезпечення спокою у краї. Найбільшими захисниками інтересів імперського центру на Правобережжі виступали губернські прокурори, прибулі зі внутрішніх російських губерній і не знайомі з місцевою специфікою. У 1802 р. київський прокурор Гудима скаржився у столицю на порушення порядку судочинства цивільним департаментом головного суду, що проявилось у приховуванні справ від апеляції та використанні польської мови й законів. Проте Сенат став на бік суду, адже сплачувалися необхідні платежі та укладалися угоди на гербовому папері. Проти позиції прокурора виступив і київський цивільний губернатор М.Короб'їн, який, не без гордощів за свій адміністративний таланти, доповідав, що департамент успішно вирішував справи й, мовляв, ніхто не скаржився. Тому пропонувалося, щоб суд і надалі працював згідно з наявними законами⁶².

⁵⁶ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44, Ч.2: Штаты по духовной... (1715–1800). – С.397–398.

⁵⁷ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796 – 1797). – №18135. – С.730.

⁵⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1.

⁵⁹ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной... (1715–1800). – С.396–397.

⁶⁰ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796 – 1797). – №18135. – С.727–728, 731.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27, 68.

⁶² Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.535. – Арк.2–2 зв., 3 зв., 6–6 зв.

Природно, що головна роль у роботі департаменту відводилася голові. Ознакою престижності посади слугував той факт, що у випадку відсутності в губернії цивільного губернатора та віце-губернатора очільник одного з департаментів виконував функції головного чиновника. Для прикладу, голова цивільного департаменту Волинського головного суду А.Домбровський неодноразово робив це. У 1818 р. обов'язки губернатора виконував керівник цивільного департаменту цього ж суду Й.Пінінський⁶³. На посади голів підбиралися заможні місцеві поміщики, бажано з досвідом роботи в юридичній сфері. Нам удалося встановити, що до виборів 1820 р. посади голів обіймали досвідчені посадовці-професіонали⁶⁴. Проте відтоді їх почали займати шляхтичі без відповідних навичок в юриспруденції⁶⁵. Такий поворот можна пояснити кількома причинами: виходом у відставку попереднього покоління службовців і політикою місцевої адміністрації. Хоча ця посада була виборною та мала бути неоплачуваною, проте Павло I установив жалування в розмірі 840 руб. сріблом на рік і передбачив отримання чину 5-го класу (утім, ця практика не прижилася).

Важливою була ефективна робота засідателів, які обиралися з числа впливових шляхтичів. Проте, згідно зі штатами 1796 р., для них не було передбачено чинів, а їхні посади мали утримуватися місцевим дворянством, у той час, як для асесорів палати суду й розправи у внутрішніх губерніях передбачався оклад 300 руб.⁶⁶ Зрозуміло, що ніхто не платив засідателям ніякого жалування, тож у 1814 р. у Подільському головному суді вибухнув гучний скандал. Скарга дійшла до Сенату, але пропозицію головного суду дозволити зі всіх вирішених справ стягувати з підсудних для засідателів по 34 злотих і 8 грошей (тобто 5 руб. 14 коп.) за конституцією 1726 р. було відкинуто як незаконну⁶⁷. З архівних матеріалів нам не вдалося встановити, чи сплачувалося жалування засідателям надалі.

У Подільській губернії відбулося поєднання двох систем підбору кадрів. До першої категорії входили засідателі з досвідом роботи ще в річпосполитських судових структурах⁶⁸. До другої належали засідателі молодшого віку, які набували практичних навичок безпосередньо у судах. Станом на 1831 р. засідателем був 32-річний Р.Хлебовський, батьки якого мали 695 кріпаків. У 1819 р. після закінчення Кременецького публічного училища він для опанування правознавства вступив до Подільського головного суду. Після завершення трирічного навчання в 1823 і 1826 рр. був обраний засідателем⁶⁹. Обраний 1826 р. 25-річний А.Янушкевич, закінчивши Вінницьку гімназію, приєднався до бажаючих вивчати правознавство в головному суді. Після трирічного курсу впродовж року студіював у Віленській академії крайове право, відтак його було обрано засідателем⁷⁰.

До керівного складу департаментів входили призначувані верховною владою радники. Саме вони повинні були уособлювати політику центру у судовій сфері, не лише захищаючи державні інтереси, але й корелюючи вироки згідно з нормами права. Чиновники мали високий статус – 6-й клас і жалування 600 руб. сріблом⁷¹.

⁶³ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.183. – Арк.1.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.1–2; Ф.484. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.4.

⁶⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1 зв. – 2; Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1196 зв. – 1197; Спр.3342. – Арк.1474 зв. – 1475.

⁶⁶ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44. Ч.2: Штаты по духовной... (1715–1800). – С.394, 397.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1389. – Арк.4, 12 зв.

⁶⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1201 зв. – 1206.

⁶⁹ Там само. – Арк.1479 зв. – 1480.

⁷⁰ Там само. – Арк.1606 зв. – 1607.

⁷¹ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44, Ч.2: Штаты по духовной... (1715–1800). – С.394, 397.

Аналіз інформації про перебування на посаді радників Волинського головного суду за період 1800–1829 рр.⁷² свідчить про певну стабільність: у кримінальному департаменті за 29 років змінилося 7 осіб, у цивільному – 5. Так, Й.Залеський п'ять разів був обраний засідателем (1806–1818 рр.), а потім принаймні до 1829 р. був радником. Формування корпусу радників відбувалося двома способами: представники місцевого шляхетства⁷³, які мали досвід роботи у судових установах; чиновники з військовим досвідом⁷⁴.

Від ефективної діяльності судових установ повітового рівня й головних судів залежало ставлення місцевої шляхти до російського панування. В умовах формального судочинства забезпечення нормальної роботи залежало від канцелярських службовців департаментів головних судів на чолі з секретарем⁷⁵. До останніх, окрім лояльності, висувалися кваліфікаційні вимоги: 1798 р. секретарі Київського головного суду повинні були володіти польською мовою і знати місцеве право та порядок судочинства⁷⁶. Аналіз інформації про кадровий склад секретарів Волинського головного суду за 1797–1827 рр. дає можливість зрозуміти, що влада була зацікавлена у стабільності функціонування департаментів, тому ключова фігура – секретар, як правило, обіймав посаду тривалий термін. У кожному з департаментів змінилося по чотири чиновники⁷⁷, які набували наступних чинів або ставали радниками департаментів. Із наявних даних стає зрозумілим, що частина секретарів були вихідцями з Лівобережної України, у лояльності котрих ніхто не сумнівався. Проте на початковому етапі це стосувалося керівництва, решта ж канцеляристів рекрутувалися з місцевого населення⁷⁸. Однією зі складових ефективності роботи службовця є достатнє матеріальне забезпечення. Станом на 1800 р. розмір жалування у цивільному департаменті Київського головного суду становив: секретареві – 350 руб. сріблом на рік, протоколістові – 250 руб., реєстраторові й архіваріусові – по 200 руб., двом канцеляристам – по 150 руб., двом підканцеляристам – по 100 руб., чотирьом копіїстам – по 80 руб., вахмістрові – 40 руб. і сторожеві – 24 руб. Окремо було визначено 160 руб. на канцелярські витрати⁷⁹.

Головним завданням кримінального департаменту було ревізування проваджень повітових судів. Для цього застосовувалася особлива процедура:

- із повітової інстанції до головного суду надходила справа на ревізію з думкою (фактично – пропозицією щодо вироку), яка містила посилання на відповідні закони, передусім Литовський статут і польські конституції;

- головний суд ухвалював вирок, але, не приступаючи до виконання, подавав його в оригіналі разом з екстрактом (формальною копією) справи на розгляд цивільному губернаторові;

⁷² Шевчук А. Радники головних судів Правобережної України: реалізатори імперських практик (1797–1831) // *Evropský filozofický a historický diskurz*. – Vol.6, iss.1. – Praha, 2020. – S.11–18.

⁷³ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1782. – Арк.1–1 зв., 4–4 зв.; Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1 зв. – 3; Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1196 зв. – 1201; Спр.3342. – Арк.1474 зв.

⁷⁴ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.7. – Арк.4.

⁷⁵ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796 – 1797). – №18135. – С.728.

⁷⁶ Там же. – Т.25 (1798–1799). – №18670. – С.386.

⁷⁷ Кримінальний департамент: Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1; Месяцеслов 1803: Санкт-Петербург, 1803. – С.300; Месяцеслов 1808: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1808. – С.476; Месяцеслов 1820: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1820. – С.530. Цивільний департамент: Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1; Месяцеслов 1802: Санкт-Петербург, 1802. – С.263; Месяцеслов 1816: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1816. – С.495; Месяцеслов 1826: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1826. – С.458.

⁷⁸ Держархів Житомирської області. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.6 зв. – 7, 8 зв. – 11.

⁷⁹ Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.15. – Арк.1.

- цивільний губернатор схвалював вирок і повертав його до головного суду, звідки вирок із копією надсилалися для виконання до губернського правління;
- губернське правління виконувало вирок і повідомляло головний суд;
- із головного суду оригінал справи з указом та вироком надсилалися для зберігання до суду першої інстанції⁸⁰.

Якщо справа стосувалася злочинів шляхтичів, то після схвалення вироку губернатором застосовувалася окрема процедура: провадження надсилалося до 5-го департаменту Сенату й вирок затверджувався імператором, відтак виконувалися губернським правлінням⁸¹.

Необхідність надходження на ревізію кримінальних справ із повітових судів стимулювала дотримуватися законності. Функція кримінального департаменту й губернатора полягала в мінімізації соціальної напруги в регіоні. У випадку порушень законності судовими інстанціями першого рівня головний суд мав коригувати вирок. Якщо ж кримінальний департамент чинив протизаконні дії (враховуючи той факт, що голова і три засідателі були представниками місцевої еліти), то призначуваний із Петербурга губернатор виправляв помилки. Така структура, на думку верховної влади, мала запобігати порушенням і зловживанням. Очевидно, що діяльність судової системи дозволяла тримати під контролем рівень злочинності.

До цивільного департаменту надходили на апеляцію партикулярні майнові («интересные») та боргові справи за векселями, позичковими листами, скриптами⁸², контрактами. Окремо хочемо зупинитися на спробах регулювання фінансових відносин у частині продажу/набуття маєтностей, адже купівля на суму понад 100 руб. оформлялася у цивільному департаменті. Ідеться про стягнення платежів із покупців у випадку придбання маєтку, адже купчу вимагалось записувати на гербовому папері певної ціни й додатково сплачувати 6% від суми угоди. Продавці/покупці використовували різні схеми ухиляння, про що незабаром стало відомо місцевій адміністрації, а згодом дізналися й у Петербургу. Прикладом махінацій може слугувати провадження щодо судді Дубенського повітового суду Таршинського. У 1809 р. при оформленні вічного запису (заповіту) на свою дружину на суму 84 тис. злотих було використано 30-копійковий гербовий папір (сума сплаченого мита склала 54,5 коп., замість паперу ціною 10 руб. і 6% від суми переданих коштів, що мало становити 756 руб.). Порятунком став пункт 16 маніфесту від 30 серпня 1814 р., після чого кримінальний департамент Волинського головного суду закрит провадження⁸³. Незважаючи на погрози з боку верховної влади стягувати подвійну суму мита у випадку порушень⁸⁴, шляхта робила все для мінімізації своїх витрат. У 1815 р. вибухнув черговий гучний скандал. Представники влади – волинський і київський губернські прокурори – вказували у своїх рапортах на ім'я обер-прокурора Д. Баранова, що від одного до іншого власника маєтки переходять без сплати мит. Після цього від цивільного департаменту Київського головного суду очікували пояснень⁸⁵. Відстоюючи інтереси місцевої шляхти, установа заявила, що, згідно з конституцією від 1768 р. та універсалом Неодмінної ради від 13 грудня 1776 р., при продажу маєтку укладалися три акта: резигнаційний – попередня угода про продаж, донація – купча і квитанція про сплату покупцем

⁸⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.56. – Арк.53; Спр.12. – Арк.2 зв.; ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.236. – Арк.610.

⁸¹ Там само.

⁸² *Scriptum manuale* – домашня розписка, не завірена формальним порядком і без підписів свідків (див.: Новицький І.П. Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России. – К., 1871. – С.24).

⁸³ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1485. – Арк.3 зв.

⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.1904. – Арк.1–2.

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1498. – Арк.2–2 зв.

продавцеві домовлених грошей, мито за папір (інших платежів не сплачували). Із часу відкриття Київського головного суду ніхто від влади не заперечував проти використання цих документів. Судова установа пояснювала, що резигнаційний контракт не був купчою, адже власник при несплаті коштів повертав собі маєток. Ще зазначалися «доживотні» угоди, коли маєток відходив до нового власника до його смерті, а потім повертався. Це називали «актом за обставинами» і стягували по 10 руб. мита. Возні підкоморських судів вводили у володіння нових власників, не звертаючи уваги на купчі акти та сплату мита. Сенат заборонив головному суду використовувати польські закони у цьому питанні. Хоча місцева влада оцінювала збитки до 100 тис. руб., але за маніфестом 1814 р. їх списали⁸⁶.

Традиційними для тодішнього соціуму були питання боргів. Звичною справою вважалося позичати гроші, що нерідко супроводжувалося їх неповерненням і різноманітними махінаціями. Саме цивільний департамент головного суду давав розпорядження про конкурс на маєтки боржників. Верховна влада вимагала, що у випадку з «конкурсними» маєтностями спочатку необхідно було сплатити всі казенні платежі, а решта коштів розподілялися між кредиторами (функція контролю за фінансовими справами з конкурсними маєтками покладалися на головні суди, а будь-які казенні втрати мали стягуватися з винуватця)⁸⁷.

Прихід до влади Миколи І означав поворот до політики централізації й бюрократизації, де не було місця регіональним особливостям. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. імператор активізував курс на повну інкорпорацію Західного краю, однією зі складових котрою стала уніфікація судової системи. Уже 30 жовтня 1831 р. за іменним указом наказувалося перейменувати всі установи за російським взірцем (згідно з «Учреждениями...» 1775 р.). Замість головних судів створювалися палати кримінальних і цивільних справ. Деяко змінювався порядок формування: до кримінальної голову призначала верховна влада за поданням міністерства юстиції й тимчасового військового губернатора. Радників у судові палати визначало міністерство юстиції⁸⁸.

Таким чином, верховна влада після польського повстання 1830–1831 рр. відмовилася від використання елементів річпосполитської судової традиції. Спочатку Катерина II, заради встановлення повного контролю над суспільним та економічним життям краю, запровадила адміністративні й судові органи згідно з «Учреждениями...» 1775 р. Павло I задля пошуку компромісу з елітою прикордонних губерній та утвердження у складному регіоні відновив для шляхти повітові суди з обраними посадовцями, польською мовою, Литовським статутом і польськими конституціями. Ці фактори, поряд із розширенням юрисдикції повітових судів на решту категорій населення (окрім містян), переконували локальну еліту у збереженні її домінування й вигодах лояльності центру. За допомогою вирішення кримінальних і цивільних проваджень мінімізувалася соціальна напруга. Політика контролю за діяльністю повітових судів за Павла I та Олександра I не сприймалася шляхтою критично.

⁸⁶ Там само. – Спр.1634. – Арк.3–6, 15 зв. – 17.

⁸⁷ ПСЗ РИ. – Собр.2. – Т.1 (12 декабря 1825 – 1826). – Санкт-Петербург, 1830. – №751. – С.1308–1309.

⁸⁸ Там же. – Т.6 (1831): Ч.2. – Санкт-Петербург, 1832. – №4894. – С.159–160.

Проте імперська влада не могла залишити судову владу винятково під впливом місцевої еліти, адже це було б ознакою слабкості. Тому для керівництва судовою системою було створено ревізійно-апеляційні головні суди Київської, Волинської та Подільської губерній. Застосування імперської практики поєднання прагнень влади й місцевої еліти проявилось у принципах формування кадрового складу. Обрані шляхтою голова та засідателі діяли згідно із законами, щоб запобігти звинуваченням у сервілізмі. Одночасно для захисту державних інтересів до складу установ були введені призначувані владою радники й секретарі. Ревізування кримінальних справ та апеляційний розгляд цивільних проваджень дозволяли корелювати діяльність повітових судів. В умовах формального судочинства місцева адміністрація мала вплив на судову владу шляхом схвалення й виконання вироків. У сфері партикулярних цивільних відносин головним була сплата необхідних платежів до казни. Проте навіть при виявленні порушень верховна влада діяла гнучко, не караючи порушників, а за допомогою помилування отримуючи їх лояльність. Фактично центру вдалося вибудувати таку систему судової влади, що навіть локальна адміністрація відзначала її ефективність, передусім завдяки використанню попередніх норм. Виконавши свою функцію утвердження імперського панування в регіоні, річпосполитська судова процедура була скасована, Микола I запровадив загальноросійські судові установи.

REFERENCES

1. Alekseeva, E. (2007). *Diffuziia evropejskikh innovatsij v Rossii (XVIII – nachalo XX v.)*. Moskva. [in Russian].
2. Bardakh, Yu., Lesnodorskij, B., Pietrchak, M. (1980). *Istorija gosudarstva i prava Polshi*. Moskva. [in Russian].
3. Berbenk, Dzh. (2004). Mestnye sudy, imperskoe pravo i grazhdanstvo v Rossii. *Rossijskaja imperiya v sravnitelnoj perspective*, 320–358. Moskva. [in Russian].
4. Dashkevych, Ya. (1996). Daniil Bovua ta vyvchennia istorii polsko-ukrainskykh vidnosyn. *Bovua D. Sbliakhtych, kripak i revizor*, 3–48. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Hurbyk, A. (2009). Liublinsky trybunal. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, 6: La–Mi*, 382. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kamenskij, A. (2001). *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII v. (opyt tselostnogo analiza)*. Moskva. [in Russian].
7. Kamenskij, A. (2004). Elity Rossijskoj imperii i mekhanizmy administrativnogo upravleniya. *Rossijskaja imperiya v sravnitelnoj perspective*, 115–139. [in Russian].
8. Karlina, O. (2011). Sklad i povnovazhennia mahistrativ povitovykh mist Volynskoi hubernii v pershii polovyni XIX st. *Visnyk Chernihivskoho natsionalno-pedabohichnogo universytetu*, 87, 50–54. Chernihiv. [in Ukrainian].
9. Korotkikh, M. (1989). *Samoderzhavie i sudebnaya reforma 1864 g. v Rossii*. Voronezh. [in Russian].
10. Kovalova, S., Krumalenko, M., Muzychenko, P. (2004). *Komentar. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. Vol. III: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 r., Kn. 2*, 35–522. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Madariaga, I. de. (2002). *Rossiya v epokhu Ekateriny Velikoj*. Moskva. [in Russian].
12. Migunova, T. (2002). *Pravo, administratsiya i sud v reformakh Ekateriny Velikoj*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
13. Migunova, T. (2008). “Dlya umnozheniya porjadka i besprepyatstvennogo techeniya pravosudiya...”. *Administrativno-sudebnaya reforma Ekateriny II*. Moskva. [in Russian].
14. Pisarkova, L. (1995). Rossijskij chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII – pervoj polovine XIX v. *Chelovek*, 4, 147–158. [in Russian].
15. Pisarkova, L. (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie v Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII v.: Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy*. Moskva. [in Russian].
16. Shandra, V. (2007). Formuvannia biurokratii v Pravoberezhnii Ukraini. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 2, 143–158. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Shandra, V. (2011). *Sovisni sudy v Ukraini (ostannia chvert XVIII – seredyna XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Shandra, V. (2013). Administrativna ta sudova vidpovidalnist chynovnyka v zakonodavchyykh aktakh Rossijskoj imperii (do postanovky naukovoi problemy). *Problemy istorii Ukrainy XIX – nachatu XX st.*, 22, 5–13. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Uortman, R. (2004). *Vlastiteli i sudii: Razvitie pravovogo soznaniya v imperatorskoj Rossii*. Moskva. [in Russian].
20. Usenko, I. (Ed.). (2014). *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonimosti, osoblyvosti rozvytku*. Kyiv. [in Ukrainian].

Andrii SHEVCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of the World History,
I. Franko Zhytomyr State University
(Zhytomyr, Ukraine), shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

District and Main Courts in Right-Bank Ukraine (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities

Abstract. The purpose of the paper is to study the organization of the activities of the district and main courts in the Right-Bank Ukraine 1797–1831, their staff and legal practices are analyzed. The imperial power, seeking to gain the loyalty of the local nobility and to establish itself in the region, resumed certain elements of the Polish-Lithuanian Commonwealth judicial system. The research methodology is based on a combination of the general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-comprehensive, historical-typological, prosopographical) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity, which made it possible to focus on the functioning of the judiciary in conditions of the imperial policy in looking for a compromise with the local nobility. The prosopographical method was used to analyze the personnel staff of courts. The scientific novelty is that the study of the imperial procedure of granting concessions to the local nobility in the judicial field, subject to loyalty to the policy of the Center. The restored elements of the Polish-Lithuanian Commonwealth judicial system convinced the elite to maintain its influence in the region, but at the same time, the authorities were correcting the activities of the courts. **Research results.** Catherine II established the imperial judicial institutions in the Right-Bank Ukraine. The policy of Paul I was sounder one: he began to cooperate with the local nobility to maintain stability in the region. The main element of the agreements was the return of certain elements of the Polish-Lithuanian judicial tradition. Due to the activities of district courts, the nobility received the elected staff, the Polish language, the Lithuanian Statute and constitutions. These factors, along with the extension of jurisdiction to other population categories, convinced the nobility of their dominance. Provincial courts were established for the control and correction, which generally successfully reviewed criminal cases and appealed civil proceedings, ensuring comfort in the region.

Keywords: Right-Bank Ukraine, imperial policy of cooperation with the nobility, Polish-Lithuanian Commonwealth judicial procedure, district court, main court, staff, criminal and civil proceedings.